

ГЕНЕЗА ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ У ПОВОЄННІЙ ЗАРУБІЖНІЙ УКРАЇНІСТИЦІ

У статті розглядається наукова спадщина українських дослідників і публіцистів у діаспорі, які торкалися проблем розвитку української нації. Стверджується, що з кінця 1940-х рр. відбулися серйозні зміни у сприйнятті національної проблематики. Переосмислення проблеми розвитку української нації було викликане геополітичними подіями, такими як завершення Другої світової війни й початок Холодної війни, а також поразкою українського повстанського руху й вимушеною еміграцією. Низка українських дослідників продемонструвала найвищий рівень теоретичного осмислення національної проблематики, а також здатність прогнозувати подальший розвиток української нації.

Ключові слова: Україна, нація, націоналізм, діаспора, повстанський рух, україністика, вимушена еміграція.

Період 1940–1960-х рр. в історії зарубіжної україністики можна охарактеризувати як переломний. Особливо це стосується гуманітарної сфери й, зокрема, такої її галузі як націологія, що була тісно пов'язана з соціальними та політичними процесами в українській діаспорі.

Міжвоєнний час у наукових центрах зарубіжного українства позначився плідним й всебічним розвитком досліджень на тему змісту й сутності поняття «нація». Інтерес до цієї теми був не випадковим. Він виник на тлі поразки національно-визвольних змагань 1917–1922 рр., коли значна частина інтелектуальної та політичної еліти України була вимушена залишити Батьківщину, але не полишала надії одного разу повернутися й відновити втрачену державність на національному українському ґрунті. Суттєвий відбиток наклало й завершення Першої світової війни, розпад європейських імперій, а також практична реалізація права націй на самовизначення народами Центральної Європи – поляками, угорцями, чехами та іншими. Багатьох інтелектуалів вводила в оману більшовицька національна політика, з її удаваною «коренізацією» та лицемірною ліворадикальною демагогією. Надії, сподівання та мрії про відновлення української національної державності та побудову в Україні справедливого суспільства проявилися у численних ґрунтовних націологічних студіях Д. Донцова, В. Старосольського, Ю. Бачинського, О. Бочковського та багатьох інших.

Сталінський терор, Друга світова війна, холодна війна, та, врешті-решт, поразка націоналістичного руху опору, докорінно змінили інтелектуальний клімат в українській діаспорі. Завдяки новій хвилі вимушеної еміграції відбувся приток до наукових центрів зарубіжного українства свіжих сил, значну частину яких становили освічені кадри ОУН-УПА, загартовані практикою національно-визвольної боротьби. Природно, що новий соціально-політичний контекст призвів до зародження нових тенденцій у націологічних дослідженнях, які й є предметом даного дослідження. Актуальність теми визначається не лише її недостатньою вивченістю в історіографії, але й подіями сьогодення, на тлі яких окремі науково-публіцистичні праці діаспорних дослідників повоєнної доби стають до певної міри пророчими.

Наприкінці 1940-х – початку 1960-х рр. в українському інтелектуальному середовищі продовжувалися дискусії про природу нації. Частина дослідників продовжувала виходити з уявлення про націю як про головний суб'єкт історичного процесу, органічну своєрідність, яка формує світогляд населення, яке цю націю й складає¹. «Нація була від найдавніших часів. ... Вона є найбільшою реальністю сучасності. І вона існуватиме вічно»². Поряд із цим у цей період спостерігається посилення сприйняття розуміння нації не як біологічної, а як соціальної спільноти, об'єднаної почуттям спільної ідентичності. Так, Б. Галайчук зазначав, що національна приналежність є справою вільного вибору: походження батьків, місце народження,

мова та інші фактори також мають вплив, але не вирішальний³. Дослідник підкреслював, що формування нації йшло різними шляхами у різних частинах Європи. На Заході нації сформувалися на основі кельтського, романського та германського компонентів у досить давній період, причому формування нації у цьому регіоні йшло фактично одночасно із формуванням державності. На Сході Європи нації, під впливом різних історичних обставин, формувалися незалежно від держав, а нерідко й всупереч державній волі⁴. Саме тому говорити про наявність якихось універсальних критеріїв нації та національності не доводиться.

Схожих поглядів дотримувався Лев Ребет, один із лідерів ОУН, вбитий агентом КДБ у 1957 р. Він був одним із найяскравіших українських дослідників феномену нації. Л. Ребет наголошував на тому, що нація є продуктом історичного процесу⁵. Він вважав, що у стародавньому світі з його кровноспорідненими народами-племенами й великими імперіями, так само як і в епоху середньовіччя, коли до політичного життя була залучена лише верхівка суспільства, нація народитися не могла. Її породила модерна держава, яка позбавилася опіки церкви й взяла курс на централізацію та уніфікацію громадського та культурного життя. Винахід друкарства, масове розповсюдження книг, а також поширення ідеї про суверенітет народу – все це пошвидко процес націотворення, який, у свою чергу, поступово наближав політичну карту Європи до етнографічної⁶.

Віддаючи належне концепції нації В. Старосольського, Л. Ребет все-таки заперечував абсолютизацію психологічного чинника у націотворенні й визнання волі як єдиної рушійної сили цього процесу. На думку Л. Ребета, національні змагання об'єднують людей, які пов'язані спільною мовою, культурою, релігією, традиціями тощо. Однак у кожній нації співвідношення чинників, які організують волю нації до самовизначення є різним. Тому й сама воля нації є більшою мірою продуктом історичного процесу, а не суб'єктом творення історії⁷. Держава є найважливішим чинником існування нації. І хоча вона не може створити націю директивним шляхом, все ж таки для повноцінного існування нації необхідна державність або спогад про її існування. Лише держава творить необхідне для життя нації почуття «перебування випадкових людей в рятівному човні серед океану», спільної долі та «духу групи» у населення⁸. Нація є соціальним явищем, подібним до мови та релігії. Вона є функцією, психологічним переживанням людини, що живе й розвивається серед людей і разом із людьми відроджується все наново у кожному поколінні⁹. Найважливішими чинниками формування нації, на думку Л. Ребета, є спільні ідеї та цінності¹⁰.

Такий погляд на природу феномену нації для початку 1950-х рр. був новаторським і далеко не всі науковці української діаспори його сприймали та поділяли. Зокрема, А. Княжинський у своїй праці 1959 р. виступав з критикою положень Л. Ребета¹¹, зауважуючи, що до вивчення нації не можна підходити з позиції матеріалістичного світогляду. На його думку, нація є насамперед духовним явищем, яке формує світогляд людей, що до цієї нації належать, та встановлює норми соціального життя¹². Праця А. Княжинського, таким чином, продовжує традицію примордіалістського підходу до вивчення етнонаціональних явищ.

Однією з найбільш прикметних тенденцій розвитку зарубіжної української націології стало остаточне переосмислення ролі російської державності та російського народу в історії України. На зміну досить поширеним у першій половині ХХ ст. уявленням значної частини української інтелігенції про спільне визволення й майбутній вільний розвиток українців та росіян як споріднених народів прийшло усвідомлення виключно деструктивної ролі Москви, яка намагається знищити Україну. Діаспорні дослідники звинувачували радянський режим у лицемірстві: обіцяючи народам не лише соціальне, але й національне визволення, більшовики, насправді, лише поглиблювали їхнє поневолення. Як зазначав П. Феденко, «...комуністична «національна політика» в СРСР показує, що Ленінова теорія національного питання та її проведення в життя була і є одною із головних причин невимовних страждань усіх тих націй, яким Ленін у своїй демагогічній пропаганді обіцяв повну свободу і незалежність»¹³.

Перекручуючи комуністичні ідеї, більшовики в СРСР взяли на озброєння найбільш консервативні елементи ідеології дореволюційної Росії, зокрема, панславізм з його протиставленням слов'янських народів Заходу, православ'я – католицизму¹⁴. У середовищі зарубіжного українства такі ідеї категорично не сприймалися. Навпаки, дослідники намагалися повсякчас, підкреслювати приналежність України до західної цивілізації. Чи не найбільш

показовою у цьому відношенні є праця Володимира Яніва, у якій розглядалося питання приналежності України до Європи у контексті відмінностей історичного розвитку Росії, Європи та Америки. Автор дійшов висновку, що психологічні основи європейської («окцидентальної») цивілізації глибоко вкорінені в українському народі, на відміну від російського¹⁵.

У працях дослідників кінця 1940–1960-х рр. виразно простежується, як замість більшовизму головним ворогом України та Європи починають сприйматися експансіоністські прагнення власне російського народу. Загарбницька політика сталінського СРСР виглядала тепер лише як черговий етап історичної російської експансії. Як зазначав З. Книш, «...колись це йшло простим шляхом окупації, опісля анексії чужих просторів, і таким способом повстала російська євро-азійська імперія. Сьогодні діється те саме, та іншою методою: організуються «народні республіки», потім входять у союз «радянських соціалістичних республік». ... Під яким би це не йшло моральним оправданням чи політичним узасадненням, зміни на тому нема ніякої. І не може бути, бо російський нарід і далі складається з тих самих духовних компонентів»¹⁶. До України російський експансіонізм має особливе ставлення. На думку Ю. Бойка, майже кожен росіянин, від пролетаря або селянина до інженера чи письменника, переконаний, що Україна належить Росії, а її відокремлення суперечить вимогам людяності й цивілізації. Саме тому, на думку дослідника, українська революція має боротися не стільки з «московським імперіалізмом», скільки з самою російською нацією, аж до знищення її цілісності¹⁷. Зауважимо, що лише через розділення та децентралізацію Росії більшість українських публіцистів бачила здобуття Україною незалежності у майбутньому. Власне етнічні росіяни, які багато років живуть на теренах України й підпадають під духовний вплив українського народу, поступово будуть асимільовані¹⁸.

Водночас, було б неправильним вважати, що представники української національної інтелігенції в еміграції бачили причину усіх нещасть українського народу виключно у Росії. Навпаки, діаспорне середовище перебувало у стані рефлексії, намагаючись відшукати відповіді на складні й болючі питання чому український повстанський рух зазнав поразки й чому націоналістична ідея не змогла згуртувати навколо себе весь український народ. Чимало авторів шукали ці відповіді у самій природі націоналізму, який, будучи дискредитованим режимами Гітлера та Муссоліні, стрімко втрачав популярність у повоєнній Європі. У багатьох працях спостерігається намагання відділити агресивний імперський націоналізм від націоналістичних рухів поневолених народів. Ю. Бойко пропонував перебудувати український націоналізм за зразком ірландського, єгипетського та індійського національних рухів¹⁹. Він закликав вимушених емігрантів зберегти волю до боротьби й застерігав від поширення у діаспорному середовищі «пацифістично-демо-раціоналістичного комплексу» й «пасивного елемента»²⁰. У свою чергу, Т. Лапичак піддав нищівній критиці «партійний націоналізм», спроби монополізувати визвольну боротьбу виключно партійним керівництвом ОУН, й закликав до більш широкого підходу й тлумачення національного руху²¹. Прагнення подолати ідеологічні обмеження націоналізму демонструють і погляди В. Доманицького, який вбачав головну причину поразки центральноєвропейських держав міжвоєнного періоду, зокрема, Польщі та Чехословаччини, у фактичному повторенні імперських помилок та проведенні агресивної шовіністичної політики щодо національних меншин на своїй території²².

Деякі автори йшли ще далі, шукаючи причини поневолення українського народу в особливостях його ментальності. Цій темі, зокрема, присвячена праця Є. Маланюка «Малоросійство». Автор тлумачив даний феномен у досить широкому контексті, як комплекс меншовартості поневолених народів, знаходячи вияви «малоросійства» не лише в українців, але й, наприклад, у поляків. За Є. Маланюком, малорос – це «національно-дефективний», психічно і духовно скалічений тип²³. «Малоросійство» виникло вже за литовсько-польської доби, а після 1654 року принесло «параліч національно-державної волі»²⁴. Проблема «малоросійства» полягала у тому, що це явище вражало насамперед мозковий центр нації – інтелігенцію²⁵. Але «малоросійство» не є явищем споконвічно притаманним українському народові. В Росії та СРСР його цілком свідомо підживлювали й нав'язували: «Малоросійство ... плачеться також систематичним впорскуванням комплексу ("ніколи не мали власної держави", "темне селянство", "глупий хохол" і т. п.), насмішкуватого відношення до національних вартостей і святощів. Це – систематичне висміювання, анекдотизування й глузування зі звичаїв, обичаїв, обрядів,

національної етики, мови, літератури, з ознак національного стилю. ... А коли пісню чи танець висміяти не удається, тоді їх вульгаризується й примітивізується. Малоросійство – це апіорна і тотальна капітуляція» – робив висновок Є. Маланюк²⁶. З цим погоджувався Ю. Бойко, зазначаючи, що російська державність, у своєму намаганні перетворити українців на етнографічну масу, провела велику роботу, привчаючи український народ до почуття власної безсилості, необхідності віддати себе під опіку «старшого брата»²⁷.

У свою чергу, П. Феденко вбачав причини поневолення української нації в історичних обставинах, що невдало склалися для України у 1917–1918 рр. Революція, на його думку, прийшла в Україну зарано, коли український народ ще не був готовий до національного визволення, на відміну від чехів та інших народів Центральної Європи, які мали вже понад 50-річну політичну традицію та були готові до відновлення незалежності²⁸.

Разом із тим, надія на перемогу допомагала українському емігрантському середовищу підтримувати сили, розробляти сценарії та шляхи відновлення України як незалежної держави у майбутньому. Для багатьох дослідників було очевидно, що досягнення цієї мети є можливим лише за умови ліквідації СРСР, дезінтеграції або послаблення російської державності. На початку 1950-х рр., в умовах холодної війни, коли гонка озброєнь набрала шалених обертів, в інтелектуальному середовищі поступово вкорінювалася думка про неминучість майбутньої війни між радянським блоком та західними державами. При всьому розумінні можливих жахів нової світової війни діячі української діаспори плекали надію, що у гіпотетичному майбутньому конфлікті Україна зможе, врешті-решт, здобути незалежність. «Тільки війна, – зазначав З. Книш, – може зупинити процес повільної смерті народу в залізних обіймах «московсько-більшовицького давуна»²⁹. До війни, яка мала б послабити Москву, необхідно було готуватися, зокрема, підтримувати вогнища спротиву в Україні, керувати ним, щоб він «не згорів у надзусиллях, не зразив собі людності через необачне поведіння деяких бандерівських ватажків і дочекав часу, коли в його жили ввіллється свіжа кров»³⁰.

Майбутнє України діаспорні публіцисти й науковці бачили у розбудові міцної держави на принципах націоналізму. Ю. Бойко наголошував на необхідності «викорчовувати московський соціалізм і вдарити по руках усіх тих, що пробуватимуть відновити на Україні капіталізм за його західними зразками»³¹. Як свого часу більшовики спромоглися за короткий проміжок часу згуртувати навколо своїх ідей величезні маси населення, так і націоналізм мусив поглибити й поширити свій вплив на українців³². На необхідності проведення виховної та просвітницької роботи, напруженому «творенні духової суверенності», позбавленні комплексу меншовартості наголошував і Є. Маланюк³³. Водночас, мало місце й усвідомлення того факту, що націоналістичну ідеологію необхідно адаптувати до нових умов, не допускаючи крайнощів. Так, на думку В. Доманицького, єдиним шляхом для розбудови майбутньої державності поневолених народів може бути лише свідоме обмеження суверенітету, «національного егоїзму» й створення наддержавних конфедеративних утворень, які базуватимуться на «здоровому гуманному націоналізмі», а не на прагненні панування над іншими народами³⁴.

Одне із питань, яке намагалися вирішити діаспорні дослідники, полягало у якій саме формі мала б постати українська національна державність. Більшість зарубіжних українців категорично не сприймала УРСР як етносоціальний організм власне українського народу, цілком справедливо вважаючи цю квазі-республіку маріонетковою адміністративною одиницею, яка слугувала виключно для замилювання очей та створення ілюзії успішної національної політики більшовиків³⁵. Водночас, деякі дослідники закликали до прагматичного підходу, вважаючи, що у разі розпаду СРСР, Україна могла скористатися цілком реальними правовими механізмами здобуття незалежності та суверенітету.

Так, Б. Галайчук наголошував на тому, що західний світ може визнати Україну лише у тому випадку, якщо незалежна українська державність з'явиться унаслідок дії правового механізму і саме такий механізм, закладений договором 30 грудня 1922 р., дасть можливість Україні вийти зі складу СРСР. Цей договір, разом із частковою правосуб'єктністю УРСР на міжнародній арені, мав би гарантувати Україну від зазіхань Російської Федерації після розпаду СРСР³⁶. Розбудова майбутньої української держави на основі УРСР набувала значущості ще й тому, що знімало питання визнання кордонів української держави. Тоді, на початку 1950-х рр. одним із найважливіших завдань видавалося обґрунтування приналежності до України земель

Галичини, Буковини та Закарпаття, на які могли претендувати Польща, Румунія, Чехословаччина та Угорщина. Територіальні зазіхання на західні землі УРСР могли призвести, на думку Б. Галайчука, до руйнації усієї системи повоєнних кордонів у Європі й хаотичної війни усіх проти усіх. Тому найкращим виходом із ситуації мали б стати майбутні міжнародні договори, у яких Україна, як колишня УРСР, виступала б з позиції власника земель, а не претендента на них³⁷.

Подальше наукове осмислення національного буття українців у діаспорному середовищі перебувало під впливом геополітичного розвитку світу. Зокрема, поступово сформувалося розуміння того факту, що швидкої розв'язки глобального конфлікту між Росією та Заходом у вигляді Третьої світової війни не буде. Постійне продовження збройної боротьби за незалежність на теренах України також виявилось неможливим. Українські інтелектуали за кордоном із болем та сумом спостерігали за тим, як на їхній рідній землі стрімко просувається процес асиміляції українців. В. Гришко, який на початку 1980-х рр. опублікував працю, присвячену Голодомору й репресіям відзначав, що ця тема через півстоліття є особливо актуальною на тлі посилення й активізації радянської політики «злиття націй», що насправді має на меті поглинання української нації російською. «Український голокост», на думку дослідника, не скінчився 1933 р. Він триває й досі шляхом знищення української мови, національної культури, національно-історичної пам'яті й національно-політичної самосвідомості. Продовжуються репресії проти національно-активного, творчого й провідного елемента українського народу, переміщення українців з України у різні краї Російської Федерації, та, навпаки, насичення України росіянами³⁸.

Разом із тим, деякі процеси на території України обнадіювали представників української діаспори, хоча й змушували їх переосмислювати свою роль у національно-визвольній боротьбі. Так, В. Мороз, аналізуючи значення шістдесятництва в Україні, визнавав, що центр українського національного руху поступово перемістився до Києва, де для місцевих студентів боротьба ОУН-УПА була чимось далеким, а подекуди навіть ворожим. Але вони так само вступили у боротьбу за національні права українців. І саме тому майбутні події в Україні «...будуть мати тверді націоналістичні кольори» й призведуть до виникнення самостійної України³⁹.

У підсумку зазначимо, що у повоєнні десятиліття українська націологія діаспори здійснила значний поступ як у теоретичному, так і практичному напрямках. У сфері теоретичних розробок намітилася тенденція до надання переваги соціальному, а не біологічному розумінню природи нації. Ця тенденція ввела українську націологію у контекст розвитку конструктивістського та функціоналістського підходів до вивчення нації. Можна стверджувати, що такі українські дослідники як Б. Галайчук та Л. Ребет знаходилися в авангарді світової науки про націю. У практичній площині діаспорні дослідники змогли у загальних рисах спрогнозувати подальший історичний розвиток української нації. Як показують події найновішої історії, чимало прогнозів щодо труднощів на шляху боротьби України за незалежність справдилися. Це ще раз підкреслює необхідність подальшого дослідження науково-публіцистичної спадщини зарубіжних українських дослідників етнонаціональних явищ.

¹ Бойко Ю. Основи українського націоналізму. – Б. м., 1951. – С. 10–11.

² Там само. – С. 57.

³ Галайчук Б. Нація поневолена, але державна. – Мюнхен, 1953. – С. 8.

⁴ Там само. – С. 9.

⁵ Ребет Л. Теорія нації. – Львів, 1997. – С. 23.

⁶ Там само. – С. 58.

⁷ Там само. – С. 64.

⁸ Там само. – С. 73.

⁹ Там само. – С. 167.

¹⁰ Там само. – С. 171.

¹¹ Княжинський А. Дух нації. Соціологічно-етнопсихологічна студія. – Нью-Йорк – Філадельфія – Мюнхен, 1959. – С. 40.

- ¹² Там само. – С. 110.
- ¹³ Феденко П. Марксистські і большевицькі теорії національного питання. – Мюнхен, 1960. – С. 75.
- ¹⁴ Гришко В. Панславизм в советській історіографії й політиці. – Нью-Йорк, 1955. – С. 37.
- ¹⁵ Янів В. Психологічні основи окциденталізму. – Мюнхен, 1996. – С. 205.
- ¹⁶ Книш З. Сьогодні і Завтра (думки націоналіста). – Вінніпег, 1950. – С. 13.
- ¹⁷ Бойко Ю. Вказ. праця. – С. 10–11.
- ¹⁸ Там само. – С. 84.
- ¹⁹ Там само. – С. 12.
- ²⁰ Там само. – С. 117.
- ²¹ Лапичак Т. Український Націоналізм Критика і оборона. – Нью-Йорк, 1962. – С. 144.
- ²² Доманицький В. Етапи розвитку науки про націю. – Б. м., 1962. – С. 96.
- ²³ Маланюк Е. Малоросійство. – Нью-Йорк, 1959. – С. 8.
- ²⁴ Там само. – С. 11.
- ²⁵ Там само. – С. 9.
- ²⁶ Там само. – С. 13.
- ²⁷ Бойко Ю. Вказ. праця. – С. 10–11.
- ²⁸ Феденко П. Український рух у ХХ столітті. – Лондон, 1959. – С. 261.
- ²⁹ Книш З. Вказ. праця. – С. 34.
- ³⁰ Там само. – С. 37.
- ³¹ Бойко Вказ. праця. – С. 10–11.
- ³² Там само. – С. 116.
- ³³ Маланюк Е. Вказ. праця. – С. 24–25.
- ³⁴ Доманицький В. Вказ. праця. – С. 97.
- ³⁵ Пігідо Ф. Україна під большевицькою окупацією. – Мюнхен, 1956. – С. 143.
- ³⁶ Галайчук Б. Вказ. праця. – Мюнхен, 1953. – С. 18.
- ³⁷ Там само. – С. 69.
- ³⁸ Гришко В. Замах на життя нації. – Детройт, 1983. – С. 15–16.
- ³⁹ Мороз В. Лекції з історії України. – Торонто, 1982. – С. 26.

В статті розглядається наукове насліддя українських дослідників і публіцистів в діаспорі, які стосувалися проблем розвитку української нації. Утверджується, що з кінця 1940-х рр. відбулися серйозні зміни в сприйнятті національної проблематики. Переосмислення проблеми розвитку української нації було викликане геополітичними подіями, такими як завершення Другої світової війни і початок холодної війни, а також поразкою українського повстанського руху і примусовою еміграцією. Ряд українських дослідників цього періоду продемонстрували високий рівень теоретичного осмислення національної проблематики, а також спроможність прогнозувати подальше розвиток української нації.

Ключові слова: Україна, нація, націоналізм, діаспора, повстанський рух, україністика, примусова еміграція.

The article reveals the scientific heritage of Ukrainian researchers and political writers of Diaspora who dealt with the problem of Ukrainian nation development. It is stated that from the late 1940s significant changes in the field of national problematics perception came into being. The reassessment of the Ukrainian national development was caused by the geopolitical events such as the end of the World War II, the start of the Cold war, as well as the defeat of Ukrainian insurgency and forced emigration. Some Ukrainian researchers of the period demonstrate the highest competency in theoretical studies over the national problematics. They were able to anticipate the further development of the Ukrainian nation.

Keywords: Ukraine, nation, nationalism, diaspora, insurgency, Ukrainian studies, forced emigration.